

– С.161;14 Архів КЕК. – Ф.4. –П.4.– №86. – Арк. 8; 15. Там само. – Ф.4. –П.4.– №85. – Арк. 8; 16 Там само. – Ф.4. –П.4.– №85. – Арк. 8; 17 Там само. – Ф.4. –П.4.– №105. – Арк. 8; 18. Там само. – Ф.4. –П.4.– №85. – Арк. 26; Архів КЕК. – Ф.4. –П.4.– №91. – Арк. 6; 19. Там само. – Ф.4. –П.4.– №83. – Арк. 9; 20. Там само; 21.Там само. – Ф.4. –П.4.– Од. зб. №97. – Арк 20; 22. Афанасьєв А. Дерево життя. – М., 1983. – С. 70; 23. Мойсієнко В. Про дохристиянські божества та символічно-магічне кліше в поліських замовляннях // Народна творчість та етнографія. – 1992. – №2. – С. 44; 24. Архів КЕК. – Ф.4. –П.4.– №86. – Арк. 25; 25. Гурін І.І. Замовляння (ворожіння) // Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3. – Од. зб.986. – Арк. 16; 26. Архів КЕК. – Ф.4. –П.4.– Од. зб. №87. – Арк. 10; 27. Темченко А. Українські лікувальні замовляння: Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2003 – 20 с.; 28. Ульяновська С. Магічні елементи поліського поховального ритуалу (на матеріалах Волинського та Центрального Полісся) // Народна творчість та етнографія. – 1992. – №2. – С. 72; 29. Беньковський І. Смерть, погребення і загробна життя по поняттям і верованням народу // Киевская старина. – 1896. – №9. – С. 244; 30. Архів КЕК. – Ф.4. –П.4.– №85. – Арк. 17-18; 31. Гурін І.І. Народні порівняння, бувальщини, народна медицина // Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3. – Од. зб.210. – С. 49, 71; 32. Архів КЕК. – Ф.4. –П.4.– №87. – Арк. 10; 33. Там само. – Ф.4. –П.4.– Од. зб. №103. – Арк. 5;34 Там само. – Ф.4. –П.4.– Од. зб. №102. – Арк. 10;35 Там само. – Ф.4. –П.4.– Од. зб. №95. – Арк. 32; 36 Там само. – Ф.4. –П.4.– Од. зб. №87. – Арк. 8; 37 Мойсієнко В. Про дохристиянські божества та символічно-магічне кліше в поліських замовляннях – С.46; 38 Мойсієнко В.М. Номінація в поліській народній медицині...;39 Шкарбан А. Народна медицина Київського Полісся // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження.–Львів, Інститут народознавства НАНУ, 1997. – Вип. 1. Київське Полісся 1994. - С.206; 40 Архів КЕК. – Ф.4. –П.4.– №105. – Арк. 10; 41. Там само. – Ф.4. –П.4.– Од. зб. №105. – Арк. 6; 42. Там само. – Ф.4. –П.4.– №101. – Арк. 9-10.

І.Ю.Козинець

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УТВЕРДЖЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ НА ВОЛИНІ

В історії українського народу доби національно-визвольних змагань є чимало періодів, які викликають значний науковий інтерес. До таких можна віднести процес державотворення в Україні за часів гетьмана П.П. Скоропадського. Особливо цікавими є питання здійснення гетьманських перетворень в окремо взятих регіонах Української Держави, це на даний час є досить актуальним і найменш дослідженим. Серед ряду губерній, що входили до складу гетьманської держави, вагоме місце належить Волинській.

Метою даної статті є спроба показати економічні та соціальні умови Волинської губернії на початку 1918 року, які стали підґрунтям для утвердження гетьманської адміністрації.

Для вивчення названої проблеми важливе значення мають матеріали першого Всеросійського перепису 1897р¹ і матеріали, вміщені в розмаїтих оглядах Волинської губернії², що подають відомості про кількісний склад її населення. Статистичний огляд і короткий аналіз розвитку основних галузей господарства Південно-Західного краю, складовою частиною якого була Волинь, подано у праці “Весь Юго-Западный край”³ та “Юго-Западный край. 1907 год”⁴.

Оскільки губернія була краєм, в якому велике землеволодіння було основою господарювання, то увагу дослідників тією чи іншою мірою привертало питання організації господарства, розміри землеволодінь, здійснення управління в маєтках і їх власники. До таких належить робота І. Полякова⁵, в якій характеризується приватне землеволодіння Волинської губернії.

Однак найбільш важливу інформацію з даної проблеми містять матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та державного архіву Житомирської області.

Розглянемо кількісний склад населення Волинської губернії, поданий першим Всеросійським переписом 1897р (див. табл. №1)

Таблиця №1.

Соціальний склад населення Волинської губернії на 1897 р.⁶

№ п/п	Стани	Загальна кількість душ	В %
1	Дворяни спадкові	34682	1.16%
2	Дворяни особисті	12342	0.41%
3	Духовенство	14955	0.50%
4	Почесні громадяни і купці	9622	0.32%
5	Міщани	640210	21.42%
6	Селяни	2241062	74,96%

Наукові записки

7	Іноземні піддані	30112	1,01%
8	Інші стани	6497	0,22%
	Всього	2989482	100%

Як бачимо, більшість населення губернії становили селяни, а заможні верстви населення, до яких входили дворяни, духовенство, купці і частина міщан становили всього близько 25%. Проте саме цій частині суспільства належала найбільша кількість багатств губернії. Вона володіла найкращими землями і маєтками, великими фабриками і заводами, розгалуженою мережею магазинів в усіх куточках України та за її межами. До таких потрібно віднести сім'ї Терещенків, Потоцьких, Сангушків, Уварових, Дуріліних, Рау.

До найбагатших землевласників не тільки Волині, а й усієї України належала династія Терещенків, які стали скуповувати землі, починаючи з 1860-х років, і здійснювали цей процес до 1910-х років. На початок ХХ ст. із куплених Миколою, Костянтином, Іваном, Федором і Семеном Артемовичами Терещенками володінь виділялись два комплекси, один із яких належав спадкоємцям Миколи і Федора, інший – Івана і Костянтина. Володіння братів Миколи і Федора, що знаходилися у Волинській губернії, включали Андрушівське (16935 дес), Червонське (16261 дес), Коровинецьке (16935), Привітівське (5759 дес), Мястівка (4372 дес), Приліпи (1615 дес) і виділялися високим рівнем благоустрою⁷.

Сім'я Терещенків була типовим представником поміщиків капіталістичного типу. Загальна площа їхніх земель складала 122338 десятин, із яких 75705 десятин відводились під пашню і тільки 3882 десятини або 5% здавалось в оренду селянам. Власне капіталістичне господарство велось на 95% орних земель. 66834 десятини оброблялися власними засобами і тільки 4983 десятини – селянським реманентом. Іноді селяни наймалися до поміщиків тільки на в'язку снопів або жатку⁸.

Вагоме місце в соціально-економічному розвитку Волині завжди належало польській шляхетській верстві. Перебуваючи у меншості (частка польського населення серед жителів губернії складала на 1912р 6,3%)⁹, шляхта мала найбільші земельні володіння у регіоні.

Серед великих землевласників Волині кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. потрібно назвати князя Романа Владиславовича Сангушка, що був власником понад 65 тис. дес. землі в Заславському повіті (маєтки в містах Заслав, Білогородка, Славута)¹⁰, із яких 39137 дес. становили лісові угіддя, що принесли у 1895 – 1896 рр 173254 карбованці чистого доходу¹¹.

Своїм багатством і впливами серед польської магнатерії Волині виділялась родина Потоцьких. Основу земельної власності графської родини складали маєтки Новоград-Волинського і Заславського повітів. На початку 90-х років ХІХст. земельна і промислова власність родини перейшла до рук останнього нащадка Волинської династії Потоцьких – Йосипа Альфредовича Потоцького. Землеволодіння графа були розділені на 4 самостійні адміністративні одиниці: Шепетівський маєток (14212 дес.), Антонінський (12480 дес.), Смолдирівський (12327 дес.), Пліщівський (19255 дес.)¹² Якщо в Антонінському маєтку були лише орні землі, то в Шепетівському, Смолдирівському і Пліщівському активно велось лісове господарство.

Про розміри маєтків і рівень господарювання магнатів можна судити із того, що найбільша кількість капіталів краю була зосереджена саме в латифундіях. Це підтверджують такі факти: число маєтків, де було більше 50 коней, на 1891 рік становило 836, на 1905 рік їх стало 949, а в 1912 році – 1069. Окрім робочих коней у маєтках Сангушків, Потоцьких, Браницьких, Любомирських вирощували на кінних заводах породистих скакунів, відомих по всій Європі, обраховуючи їх сотнями голів. Серед тяглової сили було багато волів. Стільки тяглової сили не було в жодному регіоні імперії: на чорнозем'ї північної зони, яке йшло після губерній Правобережжя, на 1912 рік існувало всього 599 маєтків, де нараховувалось понад 50 коней. Тобто, на Волині, Поділлі й Київщині напередодні світової війни тяглової сили було від двох до ста разів більше, ніж де-інде в імперії¹³.

З кінця ХVІІІ століття починається процес утвердження на українських землях Правобережжя російської знаті. Цьому сприяла агресивна політика Росії, якій внаслідок трьох поділів Польщі (1772р, 1793р, 1795р) дістались Київщина, Волинь та Поділля.

До найбагатших магнатів-росіян належала родина Уварових. Ще в 1806 році княгиня Марія Зубова (уроджена Любомирська) подарувала своєму чоловікові в третьому шлюбі генералу від кавалерії Федору Уварову Звягельський, Ємільчинський та Сербівський ключі в Новоград-Волинському повіті. Загальна площа цих маєтків становила понад 20 тис. десятин. До 1917 року родина Уварових вважалась однією з найбагатших не лише у Новоград-Волинському повіті, а й на всій Волині¹⁴.

Серія: ІСТОРІЯ

Окрім дворян, значні володіння у волинському краї мали російські купці. До таких відносяться брати Дуріліни. Зокрема, в Житомирському повіті Михайлу і Андрію Дуріліним належали два маєтки: Денишівський, в якому нараховувалось 2101 десятина землі і 9440 десятин лісу, і маєток в районі селища Висока Піч, де було 496 десятин землі і 1470 десятин лісу. В свою чергу Василю і Олександрю Дуріліним належав Сущанський маєток, розташований в Овруцькому повіті, що включав 128 десятин землі і 7434 десятини лісу. Усього ж купцям належало 21930 десятин землі. Важливим є той факт, що на території Денишівського маєтку знаходились багаті поклади залізної руди, яка використовувалася для виплавки чавуну на заводі, що належав власникам маєтку¹⁵.

Багата на земельні і природні ресурси Волинь стала місцем, де зосередилась найбільша кількість німецьких поселенців Правобережної України. Тут проживала 171 тисяча німців (5,7% від загальної кількості всіх жителів губернії), в той час як у Київській губернії їх було всього 19 тисяч (0,4%), а в Подільській вони зовсім були відсутні¹⁶. Більша частина їх ставала орендарями, але й були серед них надзвичайно багаті, і тут першість тримає німецький підданий Вільгельм Рау. У Волинській губернії йому належало 8 маєтків, загальною кількістю 22387 десятин, із яких 10210 десятин становили лісові угіддя¹⁷. Господарська діяльність пана Рау була направлена, в основному, на вирубку лісу і вивіз його за кордон.

Отже, із вищенаведеного можна зробити висновки, що позиції великих землевласників Волинської губернії були надзвичайно сильними. Найбільша кількість капіталів зосередилась у латифундіях, які займали 4,7 млн десятин. Володіння розміром більше 500 десятин у губернії на 1905 рік складали 90% по відношенню до надільної селянської землі, а по Південно-Західному регіону – 76,2%¹⁸. Для роботи на землі власники господарств використовували коней і волів, кількість яких обраховувалась десятками тисяч. Вагоме місце у збільшенні доходів землевласників займали вирубка і продаж лісу, завдяки якій на Волині активно почало розвиватися лісове виробництво.

Значні зміни, що відбулися в соціально-економічному і політичному житті Російської імперії в другій половині XIX століття вимагали від поміщиків нового підприємливого підходу до господарювання. Маючи кошти, землевласники перетворювали свої маєтки на великі капіталістичні господарства, що працювали виключно на ринок. Посилювалась товаризація і спеціалізація землеробства, у системі якого одними з головних сільськогосподарських культур залишались зернові. Повсюдно проводилась заміна малопродуктивних культур більш цінними, зокрема пшеницею, яка була основною сировиною для розвитку борошномельної промисловості. За кількістю млинів Південно-Західний край займав третє місце в Російській імперії. В 1893 році, за даними Департаменту Торгівлі і Мануфактур, тут діяло 397 млинів - із них у Волинській губернії – 36¹⁹, а вже в 1910 р. на Волині нараховувалося 400 млинів загальним оборотом в 28 млн. крб. Майже половина із них була обладнана за останнім словом техніки і мала від 2 до 12 перевалів, виробляючи щоденно 20 тис. пудів борошна²⁰. Найбільші товарні млини (виробництво яких становило 100 тис. пудів борошна) розташовувалися у Житомирському повіті. Тут зосереджувались млини різного типу: парові, газові, водяні, вітряні і, навіть, дизель-моторні. Серед їхніх власників потрібно назвати спадкоємців М. Х. Холоденка у Житомирі, на виробництві яких працювало 48 чоловік, а кількість виробленого продукту складала 430000 пудів борошна в рік; К.І. Варварову, яка будучи власником, здавала млин в оренду Л.Зозовському, А. Венделю, І. Шуфу і І.Торчинському, де працювало 18 чоловік, що виробляли 175000 пудів борошна; Володимира Генфеля, який володів єдиним у повіті дизель-моторним млином у с. Крошня, на якому працювало всього 3 чоловіка і вироблялося 60000 пудів борошна в рік і, звичайно, сім'ю Терещенків, яким належало в повіті 6 млинів, із них 2 знаходились у м. Андрушівка і виробляли 204400 пудів борошна в рік²¹.

Заробітна плата робітників борошномельних закладів мала певну градацію: робітники при вальцях отримували 13 – 17 крб. на місяць і продукти харчування, машиністи на великих млинах – по 25-40 крб., мірошники та їх помічники – від 30-40 і в окремих випадках до 100 крб. на місяць. Мірошники виконували обов'язки головних механіків або управителів²². Для того, щоб зрозуміти, на скільки вистачало робітникам такої плати, наведемо деякі ціни на продукти харчування на території Правобережної України в 1900 – 1914рр (див. табл. №2).

Таблиця №2

Ціни на продукти харчування в губерніях Правобережної України на початку XX ст.²³

Назва товару	Один. виміру	Ціна у крб.	Назва товару	Один. виміру	Ціна у крб.
Мука житня	кг	0,06 – 0,07	Курка	1 шт	0,45 – 0,85
Гречка	кг	0,11	Телятина	кг	0,3

Наукові записки

Яловичина	кг	0,17 - 0,34	Мед	пуд	7,5
Сало	кг	0,05 – 0,6	Сир	кг	0,15 – 0,22
Олія	кг	0,5	Гуска	1 шт	1,2

Як видно з таблиці, ціни на переважну більшість продуктів харчування були доступними. Якщо зіставити заробітну плату з ринковими цінами тих часів, бачимо, що навіть чорнороб при заробітній платі 60 коп. на день міг дозволити собі придбати курку або один кілограм сала чи, скажімо, понад 5 кг гречки.

Важливе місце в системі сільськогосподарських культур Волині зайняло вирощування цукрових буряків для потреб харчової промисловості і як кормової бази тваринництва. Ще у 20-х роках XIX ст. у поміщицьких господарствах України почало розвиватися цукрове виробництво. Реформа 1861 року дала певний простір для розвитку великим капіталістичним підприємствам. Південно-Західний край окреслився як район зосередження цукрової промисловості, який набув всеросійського значення. В 1907 році у Волинській губернії розташовувалося 15 цукрових заводів, три із яких належали сім'ї Терещенків: Андрушівський – М. А. Терещенку, Червонський – Ф. Ф. Терещенку і Коровинецький – нащадкам Ф. Ф. Терещенка. На заводах працювали, в основному, робітники-сезонники. Заробітна плата кваліфікованих робітників була різною: апаратники і машиністи одержували на місяць: на Андрушівському заводі 12 – 20 крб., на Червонському 10 – 37 крб.; майстрові одержували на місяць: на Андрушівському заводі 14 – 45 крб., на Червонському – 25 – 45 крб²⁴. Окрім зарплати, робітники отримували харчі: по 1,2 – 1,4 кг хліба на людину в день, по 200 – 400 г м'яса, 40 г сала й різні овочі²⁵. Сума виробництва заводів становила відповідно 853100 крб., 783500 крб., 733000 крб²⁶.

До великих цукропромислових магнатів Волині належали й поміщики польського походження. Найбільш успішно розвивалось цукрове виробництво на заводах родини Потоцьких і князя Сангушка. Разом з графінею Марією Потоцькою Роман Сангушко заснував два цукрових і один цукрорафінадний заводи у Клембівці, Кременчуці і Шепетівці. На початку XX ст. ці заводи виготовляли продукції на 331, 424 тис. та 1,6 млн. крб. Йому ж належало 45 торговельних закладів, де реалізувалася продукція підприємств. Отже, у князя був господарський комплекс по виробництву сировини для підприємств, її переробці та збуту. Все було підпорядковано раціональному веденню господарства, яке давало казкові прибутки²⁷.

В кінці XIX ст. – на поч. XX ст. найбільшим цукровим магнатом Волині був Йосип Потоцький, який володів цукровими заводами в Клембівці, Шепетівці, Кременчуці, Корці. На цих заводах йшов процес наростання виробничих потужностей, розширення виробництва, збільшення кількості найманих робітників, зростання їх заробітної плати. В 1888 році на Шепетівському цукровому і рафінадному заводах працювало 319 робітників в період виробничого сезону, а вже в 1907 році тут працювало 1353 робітника²⁸. На заводі діяло 15 парових котлів і сума виробництва становила 1.226.000 карбованців²⁹. При заводі функціонувала лікарня на 4 ліжка. Лікування робітників здійснювалось за рахунок власника. Завод розпочинав свою роботу десь 10 вересня і переробляв сировину до половини листопада³⁰.

Український цукор експортувався у різні країни світу: Англію, Голландію, Францію, Бельгію, Німеччину, Італію, Іспанію, Австрію.

Наступною важливою галуззю промисловості по переробці сільгоспродукції в губернії було винокуріння. Процес розорення дрібних винокурних підприємств, технічна переоснащеність (встановлення перегінного апарату системи Пісторіуса) привели до того, що кількість підприємств зменшилась, але випуск продукції збільшився. У 1913 році на Волині нараховувалося 132 винокурних заводи проти 71 у Київській губернії і 97 у Подільській. Найбільший із заводів знаходився у містечку Червоному Житомирського повіту і належав Ф. Ф. Терещенку. Щорічно тут вироблялося до 30 тисяч відер спирту. В своєму виробництві винокурна промисловість найбільше використовувала картоплю (55% виходу спирту), решта – патока (28% спирту) і хлібні припаси (17% спирту)³¹.

Серед інших районів Російської імперії Південно-Західний край посідав одне з перших місць в експорті спирту за кордон. В середньому за п'ять років (1906 – 1910 рр) вивіз спирту склав 67,4% загальноросійського експорту, причому його вивіз у Волинській губернії становив 16,5%, Київській – 15,7%, Подільській – 35,2%³².

Успішно розвивалось на Волині паперове виробництво. За кількістю фабрик на 1913 рік Волинська губернія займала перше місце в Південно-Західному краї. В ній знаходились всі три деревно-масні фабрики (2 знаходились у Дубенському і 1 в Новоград – Волинському повіті) і 9

паперових фабрик (в Ізяславському повіті – 4, в Новоград-Волинському – 2, в Острозькому, Ровенському, Дубенському - по 1)³³.

Паперові фабрики знаходились переважно на Поліссі або на кордоні Полісся, де було достатньо лісового матеріалу для палива і як паперової маси, а також багато проточної води, в якій можна було встановлювати турбінні двигуни. Перші підприємства по виготовленню паперу виникли у великих маєтках, що володіли лісом.

Значна частина паперового виробництва зосереджувалась у руках князя Сангушка. На початку XIX ст. ним були засновані дві папірні в м. Славута, які у 50-х роках були переобладнані папероробними машинами. Тут виготовляли переважно “цукровий” папір, тобто для пакування цукру на заводах князя. У 80-90-х роках папірні перейшли на виробництво цигаркового паперу і увійшли до складу Дитятківського акціонерного товариства³⁴.

Дане товариство відіграло важливу роль у розвитку паперової промисловості Волині. Довгий час технічним адміністратором трьох фабрик – Дитятківської, Понінківської паперової та Миропільської картонної був талановитий підприємець Хряков. У 1893р. він разом із фабрикантами Б.Б. Вепсе та К. А. Ротермудом об'єднав зусилля на ниві розвитку паперової галузі і створив Дитятківське товариство письмопаперових фабрик з основним капіталом 180000 крб. З 1893р. Хряков обіймав посаду директора правління товариства і директора Дитятківської фабрики, оборот якої на середину 90-х років досяг 1,3 млн. крб. Одночасно він займався торгівлею папером. За короткий час товариство створило розгалужену мережу торгових точок. Склади і магазини для реалізації паперу були у Києві, Кременці, Катеринославі, Одесі, Севастополі, Москві, Ростові-на-Дону, Тифлісі та Баку³⁵.

Хряков постійно вдосконалював виробничий процес, здешевлював його, поліпшував обробіток сировини і целюлози. Тут виготовлялися всі сорти паперу, причому дуже високої якості. Саме за це на Нижньоновгородській ярмарці фабрика отримала нагороду. На превеликий жаль, у 1903 р. Дитятківська фабрика, де було зайнято 600 робітників, згоріла³⁶.

Після знищення Дитятківської фабрики найбільшими підприємствами даного товариства стали Понінківська і фабрика, що розташовувалася у селищі Стара Гута Ізяславського повіту. Понінківська фабрика стала найбільшою не тільки серед фабрик, що входили до даного товариства, а й в усій Україні. У 1914 р. на ній працювало 857 робітників. В роки війни виробництво значно зменшилося, кількість робітників скоротилася до 339. Проте продукція фабрики користувалася великим попитом, її неодноразово нагороджували медалями на міжнародних виставках³⁷.

Середнє виробництво фабрик Південно-Західного району сягало близько 220000 крб. в рік, і в цьому відношенні вони абсолютно не поступалися великим підприємствам Західної Європи³⁸.

Таким чином, незважаючи на існування великої кількості кріпосницьких пережитків, на Волині на поч. XX ст. активно розвивалися капіталістичні відносини. На основі поміщицьких господарств утворювалися великі підприємства, що спеціалізувалися на переробці сільськогосподарської продукції. Найбільшого розвитку набула цукрова, винокурна і борошномельна промисловість. Активно розвивалось паперове виробництво, що базувалося на використанні власної сировини.

Власниками найбільших підприємств були багаті землевласники - вихідці із дворянського середовища і поміщики “нового” типу: Терещенки, Сангушки, Потоцькі, Уварови.

Однак у систему капіталістичних відносин включались не тільки власники великих маєтків. Економічна модернізація суспільства, яка в основних рисах завершилася на кінець XIX ст. з утвердженням фабрично-заводської промисловості, принесла величезні соціально-економічні зрушення у середовищі населення Волині. Вивільнившись з-під пут кріпосного права, селяни Волині почали активно включатись у ринкові відносини. Прискорення цьому процесу надала столипінська аграрна реформа.

Ще починаючи від XVII ст., в селянському господарстві України панувало індивідуальне начало, громадського (общинного) землеволодіння тут не було. А тому указ 9 листопада 1906р. “Про доповнення деяких постанов діючого законодавства, яке стосується селянського землеволодіння” фактично затвердив юридичну легалізацію існуючого землеволодіння. В період з 1906 по 1910 роки приватне селянське землеволодіння зросло майже втричі³⁹.

На початок 1905 року надільні землі серед селян Волинської губернії розподілялись так: із 292387 селянських господарств до 5 десятин мали 79613 господарств (27,2%), від 5 до 10 десятин – 147699 (50,6%), понад 10 десятин – 65075 (22,2%)⁴⁰. Таким чином бачимо, що половина селянських господарств мала наділи в межах від 5 до 10 десятин (1 десятина – 1,09 гектара) і малоземелля селян Волині було відносним. Для порівняння: у Бельгії 90% селян володіли 4,5 десятинами, у Німеччині – 77%, у Франції 71%. Проте всі вони збирали врожаї втричі більші, ніж у Російській імперії⁴¹.

Причиною було те, що селянські наділи були перемішані з наділами односельців або поміщика - посмужність, яка змушувала господарів начисто виснажувати землю. Щоб уникнути такого негативного становища, реформа пропонувала відселитися на відруби і хутора, скупивши свої землі в одне місце. Це дало позитивний результат. До 1 січня 1915 року в губернії було утворено 42091 нове одноосібне господарство. За цими показниками Волинь посіла 7 місце серед всіх губерній Росії⁴².

Про переваги хутірського господарства і результати реформи можна судити зі спогадів у 1917 р. генерала-лейтенанта російської армії, а через рік гетьмана України П. П. Скоропадського: “Поздно ночью мы добрались до какого-то хуторка в 16 верстах от Новоград-Волинска, где просидели весь остаток ночи... Тут в хате я разговаривал с хозяевами. Это были хуторяне столыпинской реформы. Рано по утру я обошел с ними весь хутор и пришел в восторг от виденного. Такого порядка и довольства в крестьянском хозяйстве я еще не встречал, хотя объездил и живал подолгу среди крестьян, особенно во время войны. Хуторяне приписывали свое благоденствие выделению их на отруба. Хозяин все время к своим пояснениям прибавлял: “Да, теперь стоит работать, ничего не пропадет, никому не придется давать объяснений.”⁴³

Як і раніше, основним заняттям селян залишалось землеробство, яке уже було тісно пов’язане із ринком. Основними культурами, які домінували в господарствах волинян, були озима пшениця і цукровий буряк. Ці дві культури в господарствах південно-західного краю у передвоєнні роки давали продуктів на 80-90 млн. крб. і слугували сировиною для найбільших галузей місцевої обробної промисловості – цукрової і борошномельної⁴⁴.

Вирощування буряка було справою прибутковою і копіткою. Восени або взимку цукрозаводчики укладали із селянами договори і видавали їм аванс під майбутній урожай. Вироблену сировину селяни повинні були здати на цукрові заводи. Прагнучи зацікавити селян у вирощуванні буряку, заводи видавали їм насіння, забезпечували їх сіялками, видавали мінеральні добрива. Це сприяло запровадженню у господарствах передової системи землеробства. Бурякосіяння стимулювало найм робочої сили в господарства, оскільки буряк був більш трудомісткою культурою, ніж зернові. В таких господарствах велике значення мала праця жінок, що значно підвищувало роль жінки в господарському житті.

Росту товарності селянських господарств Волині і їх залученню до товарно-грошових відносин сприяло вирощування хмелю. Перші хмільники з’явилися у Дубенському повіті в кінці 1860-х рр. Започаткував розведення хмелю у Волинській губернії у селі Мирогоща пан Свобода, що переселився із чехами на Волинь. Спочатку вирощуванням хмелю займалися тільки чехи. Але оскільки культивування хмелю не вимагало великого земельного наділу, то незабаром хмільництво поширюється і на інші повіти. Волинські селяни переймають у сусідів-чехів культуру вирощування хмелю. Особливо активно почали займатися хмелярством хуторяни Житомирського повіту, що стали відселитися на хутора ще у кінці 80-х рр XIX ст. З’явилися села, де хмелярством займався кожен селянський двір. Закладання одного хмільника на 1 десятині обходилося в 1 – 1,5 тис. крб., а найм робітників для його обробітку близько 100 – 150 крб⁴⁵. На десятині городу висаджувалося 80 кіп (копа – 80 кущів) коренів хмелю, які при середньому врожаї давали 40-50 пудів хмелю, або 600 - 700 крб. чистого прибутку. У найгірший за врожайністю й цінами рік продаж хмелю приносив не менше 100 крб. з десятини, а в середні і врожайні роки досягав 1000 – 1800 крб. У 1905 р., коли пуд хмелю коштував 32 крб., прибуток сягав 2000 – 2500 крб., а у 1911 р., в зв’язку із неврожаєм хмелю в Європі, попит на волинський хміль був дуже високим. Ціна за один пуд сягала 35 – 40 крб.⁴⁶.

Площі хмільників зростали, збільшувалась кількість зібраного хмелю. В 1910 р. посадки хмелю займали 2500 десятин, із них 2100 належало селянам⁴⁷, а на 1913р. під хмелем було зайнято 4690 десятин. Хміль збувався у Варшаву, Київ, Москву, Дубно, Вінницю, Житомир, Луцьк, Рівне, за кордон (Німеччину)⁴⁸.

Важливе значення для селян губернії мала наявність тяглової сили, без якої життя в селі було просто неможливим. За даними кінського перепису 1905р. у Новоград-Волинському повіті стан забезпеченості кінськими був таким: 35% селянських дворів були безкінними; 2/3 жителів або 65% дворів володіли кінськими, із них – 35,2% мали по 2 коней, 14,4% – 3 коней, 7,8% - 4 коней, всі інші – 5 і більше коней⁴⁹. Така диференціація свідчить про швидкий розвиток капіталістичних відносин у селянських господарствах Волині.

Про збільшення доходів селян на початку XX ст. і підвищення життєвого рівня свідчить ріст їхніх грошових накопичень. На 1909р. у Волинській губернії існувало 106 державних ощадних кас, в яких нараховувалося 22758 селян-вкладників, що складало п’яту частину від загальної кількості всіх вкладів губернії⁵⁰.

Свої кошти селяни витрачали на купівлю землі, худоби, реманенту, машин, будівельних матеріалів. Значну допомогу для придбання необхідної техніки і матеріалів надавала держава, завданням якої було створити на селі міцну групу заможних господарів.

Таким чином, можна зробити висновки, що на початку ХХ ст. у селянському господарстві Волині швидкими темпами розвивались капіталістичні відносини. Про це свідчить процес швидкого утворення відособлених хутірських господарств по всій території Волині, який почався тут ще у 80-х рр. ХІХ ст. Споконвічне прагнення українських селян мати власну землю і вести окреме господарство нарешті почало здійснюватися. Цьому сприяла продумана і послідовна політика держави, що проявилась у формі столипінської аграрної реформи.

Пропозиції реформи про відселення на відруби і утворення хутірських господарств були схвально сприйняті жителями Волині. Реформа дала можливість селянам закріпити землю у власність. І таке бажання виявили 95,7% селянських господарств – найбільша кількість серед всіх губерній України. Відтепер господарі змогли вільно розпоряджатися своїми наділами і вирощувати ті культури, які вважали більш прибутковими і вигідними. Це привело до вирощування у селянських господарствах таких технічних культур як цукровий буряк і хміль, що свідчило про перетворення землеробства в одну з галузей капіталістичної промисловості.

Ще одним свідченням проникнення капіталізму у селянські господарства Волинської губернії була участь селян у діяльності державних ощадних кас, використання у землеробстві нових сільськогосподарських знань і машин, створення різноманітних товариств по захисту прав виробників.

Всі ці факти свідчать про створення на селі міцної групи заможних середняцьких господарств, які напередодні світової війни розвинулися в бік фермерського капіталізму і стали найбільшою соціальною і економічною силою.

Однак на початок 1917 року економічна і політична ситуація Волинської губернії значно змінилася. Світова війна, у яку було втягнуте населення України, принесла жителям Волині руйнацію і голод. На території губернії двічі встановлювалась лінія фронту і два з половиною роки велись запеклі бої. Австро-Угорщиною були захоплені території Луцького, Ковельського, Володимир-Волинського, частково Рівненського, Дубенського, Кременецького і Острозького повітів. Це становило 22660 квадратних верств⁵¹. Понад 378 тис. чоловік змушені були покинути рідні місця і шукати порятунку на чужих землях⁵².

По закінченню військових дій більшість біженців Волині прагнули повернутися додому. Та на місці їхніх будівель тепер знаходилися окопи. Квітучі колись місцевості перетворилися у згарища. За приблизними підрахунками волинського губернського земства у Дубенському повіті було зруйновано 9955 жилих і 27342 холодних приміщення, в Луцькому повіті – 9345 жилих і 24695 холодних, в Кременецькому – 6700 жилих і 16655 холодних, у Рівненському – 1264 жилих і 2400 холодних, у Володимир-Волинському – 16849 і в Ковельському – 12590. На відбудову цих господарств на початок 1918 р потрібно було близько 180 млн.крб⁵³.

Не маючи осель, біженці селилися в окопах, рили собі землянки. Місцева преса, описуючи існування цих людей, сповіщала про масові захворювання, що розповсюджувалися між ними. Найпоширенішими були “іспанка” та плямистий тиф. У щотижневику “Волинська народна газета” повідомлялося, що в одному із жител розміщувалося 35 родин, причому 28 осіб того страшного житла хворіла плямистим тифом⁵⁴. Така ситуація вимагала негайної допомоги населенню з боку держави.

Та революційні події 1917 року відсунули на задній план проблеми постраждалих від війни. Головним питанням, яке потребувало вирішення, було аграрне. Майже одразу після Лютневої революції, згідно положення Тимчасового уряду від 21 квітня 1917 р., по всій території Російської держави для проведення заходів аграрної реформи засновувалися місцеві земельні комітети⁵⁵. Завданням цих органів, які відразу ж підпадали під ідейний вплив російських та українських соціалістів-революціонерів, було спрямування земельної справи в цивілізоване русло: заборона самовільних захоплень приватновласницької землі, розподіл в користування безземельних та малоземельних селян орендної землі, збільшення її фонду, зниження орендної плати, полагодження конфліктів між землевласниками та селянами, а також збір статистичних матеріалів для потреб реформи.

На Волині, як і по всій території України, земельні комітети почали утворюватися в другій половині травня–червні 1917 року. Особливо активно проходив процес створення волосних і сільських земельних комітетів. Проте з часом стало зрозуміло, що діяльність комітетів конкретно не була регламентована. Це привело до того, що в їхню роботу постійно втручалися виконавчі органи влади, ради солдатських, робітничих і селянських депутатів, більшовики.⁵⁶

З другого боку, роботу комітетів компрометував стихійно вибраний склад, в результаті чого нерідким було залучення випадкових людей. Наслідком такої непродуманої політики стало те, що за короткий час

господарству Волині, як і всієї України, були нанесені непоправні збитки. У доповідній записці волинському губернському старості, складеній членами спілки землевласників Волині, повідомлялося, що необізнана діяльність земельних комітетів призвела до повного зруйнування більшості маєтків. Поля знаходилися у запущеному стані: порушено сівозміну, весняний посів зовсім не проводився, розданий комітетами і розграбований реманент був вивезений за межі губернії⁵⁷.

Ще більше непорозумінь, а почасти й нарікань викликали положення III Універсалу Української Центральної Ради. Піклуючись про свій авторитет серед найбіднішого селянства, верховна влада скасувала приватну власність на землю й передала її без викупу у власність всього трудового народу, націоналізувала поміщицьке, монастирське, казенне та церковне майно. Однак положення Універсалу про націоналізацію землі викликали гостре несприйняття серед землевласників і заможного селянства, котрі розбудовували свої господарства на засадах індивідуальної власності.

За роки війни обсяг земельних площ, що знаходився у власності чи користуванні селян-середняків, значно зріс за рахунок наділів поміщиків, які через брак робочої сили, мобілізованої до війська, не справлялися з обробітком землі й тому велику частину її віддавали селянам у формі оренди чи винагороди за працю. А тому наміри українського уряду поділити землю порівну, “по-справедливості” призвели, з однієї сторони, до протесту з боку заможних верств населення, а з іншої – до руйнації крупних, рентабельних господарств.

Особливо негативно така політика вплинула на розвиток провідних галузей господарства Волині - цукрової, паперової, шкіряної, лісової. Про це свідчать відомості керівників і власників підприємств, надані міністерству торгівлі і промисловості УНР. Так, директор Коровинецького цукрового заводу, що належав спадкоємцям Ф.А.Терещенка А.Шепетильников повідомляв: у 1914 році було перероблено цукрового буряку – 399513 дванадцятипудових берковців, у 1915 – 1916 рр – 346796 берк., у 1916 – 1917 рр – 249000 берк., у 1917 – поч.1918 рр – 168339 берк.; цукрового піску отримано: у 1914 р. – 707453 пуда, у 1915 – 1916 рр – 560138 пудів, у 1916 – 1917рр – 423672 пуда, у 1917 – 1918 рр – 294219 пудів⁵⁸.

Серед головних причин зменшення виробництва директор назвав військові дії та анархію, спричинену революційними подіями 1917 року. Як наслідок – зменшення площі посівів буряку, розладнання роботи залізничного транспорту, псування буряку через простоювання на залізницях, розкрадання його із полів, місць навантаження і зберігання⁵⁹.

Не краще становище було в лісопереробній промисловості. Голова союзу лісопромисловців Волинської губернії М.М.Вайсбурд повідомляв, що на початок 1917 року у губернії діяло близько 300 лісових підприємств, із яких 100 обслуговувалися паровими лісопильнями, а інші 200 - ручною працею. В цей час у промисловців працювало більше 30000 робітників. Проте всього через рік залишилось діяти тільки 10% цієї кількості підприємств, а 90% частково закрились, частково збанкрутіли⁶⁰.

Причиною такого становища галузі, як повідомляв М.М.Вайсбурд, стала анархія, яка до квітня 1918 року досягнула свого апогею. Самовільні захвати земель і лісів призвели до повного їх знищення і спустошення. Крім того, некомпетентні дії волинського губернського земства, направлені на відміну всіх лісорубних договорів, ще більше ускладнили становище лісопромисловців і поглибили анархію⁶¹.

Великих втрат зазнала паперова галузь. Як повідомляв власник рогачівської паперової фабрики М.Г.Воловник, за 1917 рік виробництво скоротилось на 50%, а із 21 лютого 1918 року воно зовсім припинилося. Без роботи залишилося майже 150 чоловік⁶².

Що стосується шкіряної промисловості, то головною причиною занепаду, як вважали власники заводів, було введення в роки війни монополії на виробництво і продаж шкіри. Держава встановила тверду таксу, за якою власник повинен був продавати їй свою продукцію. Але монополія не враховувала постійне зростання цін на матеріали, засоби виробництва, робочі руки. В зв'язку із цим, не маючи можливості оплачувати всі ці затрати, власник змушений був скорочувати, а іноді і закривати виробництво.

Вихід із такого становища власники підприємств вбачали у припиненні анархії і швидкому наведенню порядку у губернії. Зокрема, на нараді, присвяченій питанням скорочення виробництва на промислових підприємствах і заходах боротьби із промисловою кризою, що відбулася 11 квітня 1918 року у Житомирі, відзначалося, що потрібно покінчити із погромами, які проводяться селянами і селянськими комітетами у приватних господарствах; припинити хижацьке винищення лісів, яке стало результатом дії і бездіяльності місцевої влади; повернути заводам розграбоване селянами майно. Крім того, підприємці відзначали, що причиною занепаду заводів сміливо можна вважати надмірно високу заробітну плату і скорочення робочого дня. Так, якщо до війни лісоруб отримував у день 1крб.50 коп., а кваліфікований робітник до 3 крб. в день, то на початку 1917 року лісоруб отримував до 15 крб, а кваліфікований робітник – 20 і більше карбованців у день; на цукровому заводі денна заробітна плата у 1914 році становила: майстрових – 96 коп., робітників – 66 коп., а вже у 1917 році вона була у майстрових – 15 крб.06 коп., робітників – 10 крб.21 коп. при наданні квартири і харчового пайка; на шкіряних заводах заробітна плата виросла із 10 до 200 крб. в тиждень⁶³.

Таким чином, можна відзначити, що на початку 1918 року становище Волині було досить складним. Будучи, до 1914 року, регіоном з добре розвиненим сільським господарством і успішною промисловістю, вона перетворилася на відсталу, зруйновану частину колишньої могутньої імперії. Світова війна привела до

знищення значної частини волинських сіл і містечок. Понад 300 тис. чоловік змушені були виїхати із рідних земель і стати біженцями. Нова влада не змогла в повній мірі вирішити їхні проблеми, чим змусила самостійно шукати шляхи виходу із ситуації.

Економіка губернії була підірвана війною, а потім анархією, що наступила у 1917 році. Місцева влада, перебуваючи на стадії формування, була безсилою приборкати її розповсюдження. Утворені земельні комітети під приводом націоналізації, соціалізації та експропріації сприяли відвертому пограбуванню майна господарів. Більша частина підприємств через нестачу палива і сировини закривалися. Скорочення робочого дня, висока заробітна плата приводили до непомірно високих затрат із боку власників підприємств і змушувала їх скорочувати виробництво. Все це викликало незадоволення. Проти дій влади виступили Волинський союз землевласників, Союз польських землевласників Волині, промисловці, середнє та заможне селянство. Всі вони прагнули порядку і спокою в губернії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г. – Т. VIII. – Волинская губерния. – СПб., 1904. – 282 с.; 2. Обзор Волинской губернии за 1903г. – Житомир, 1904. – 133с.; Обзор Волинской губернии за 1904г. – Житомир, 1905. – 73 с.; Обзор Волинской губернии за 1912 г. – Житомир, 1913. – 104 с.; 3. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волинской губерниям составлена Юго-Западным Отделением Российской Экспортной Палаты Под общим наблюдением М. В. Довнар – Запольского, Под ред. А. И. Ярошевича. Изд. I-е. – К., 1913. – 1115 с.; 4.Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волинской и Подольской. – К., 1907.; 5. Поляков И. Крупное землевладение на Волини. - К., 1898 – 77с.; 6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г. – Т.VIII. – Волинская губерния. – С. XI.; 7.Минарик Л. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX в. – М., 1971. – 143с.; 8. Там само. – С. 130 – 131.; 9. Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С. 14; 10. Список землевладельцев и арендаторов Волинской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли. – Житомир, 1913. - С. 81.; 11. Поляков І. Вказ. праця. – С. 8.; 12. Там само. – С. 8 – 10.; 13. Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863 – 1914). Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 256 – 257.; 14. Кондратюк Р. Створення системи російського землеволодіння на Волині (кінець XVIII – друга половина XIX ст.)// Житомирщина крізь призму століть. Науковий збірник. – Житомир, 1997. – С. 57.; 15. Поляков І. Вказана праця. - С. 20.; 16. Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С. 14.; 17. Поляков І. Вказ. праця. – С. 20; 18. Анфімов А. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. –М., 1969. – С. 168.; 19. Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С. 38; 20. Державний архів Житомирської обл. – Ф. 183. - Оп. 1. – Спр.93. - Арк. 5; 21. Памятная книжка Волинской губернии на 1912 год. – Житомир: Издание Волинского губернского статистического комитета, 1911. – С. 231, 234 – 235.; 22. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. Ч.2. – К., 1962. – С.241 – 242.; 23. Молчанов В. Життєвий рівень населення Правобережної України початку XX ст. (до 1914 р.). Дис.. канд. істор. наук. – К., 1999. – С. 111.; 24. Нестеренко О. Вказ праця. –С. 240.; 25. Ковтанюк Н., Шовкопляс А. Служіння для загальної користі. // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 1998. - №10. – С. 8.; 26. Весь Юго-Западный край. 1907. – К., 1907. – С. 640.; 27. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово – промислової статистики XIX ст.) - К., 1999. с.22; 28. ЦДА України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4. - Арк. 90 – 92.; 29. Весь Юго-Западный край. 1907. – К., 1907. – С. 640.; 30. ЦДА України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4, Арк. 90 – 92.; 31. Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С. 35.; 32. Там само.; 33. Там само. – С. 53.; 34. Павлюк В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. – Острог, 2000. – 184 с.; 35. Лазанська Т. Вказ. праця. – К., 1999. – С. 124.; 36. Там само. – С. 125.; 37. Блажевич Ю. З історії паперового виробництва у Південно-Східній Волині (XIX – початок XX ст.)// Велика Волинь: минуле й сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький. Ізяслав. Шепетівка, 1994. – С. 135 – 138.; 38. Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С. 53.; 39.Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. – Одеса, 1931. – С.5. ; 40. Михайлюк О. Селянський рух у Волинській губернії в 1905 році. // Велика Волинь: минуле й сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький - Ізяслав - Шепетівка, 1994 – С.139.; 41. Липинський В. Антистопинська ложь. //Факт. – 1997. - №29.; 42. Гайдай Л. Розвиток капіталізму в селянському господарстві Правобережної України (1906 – 1914рр). – Автореф. дис.. канд. істор. наук – К., 1979. – 25с.; 43.Скоропадський П. Спогади. – Київ –Філадельфія, 1995. – С. 60 – 61.; 44. Надольська В. Чеські господарства Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття.// Житомирщина крізь призму століть: Наук. зб. – Житомир, 1997. – С. 54.; 45. Гайдай Л. Вказ. праця – К., 1979. – С. 14.; 46. Надольська В. Вказ. праця. – С. 54 –55.; 47. Гайдай Л. Вказ. праця. –С. 14.; 48. Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С. 55.; 49. Очерк крестьянского хозяйства Новоград-Волинского уезда (с таблицами и 40 диаграммами). – Житомир, 1912. – 185с + 71с (таблицы); 50. Гайдай Л. Вказ. праця. – С. 14.; 51. ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.142.; 52. Волинские народные известия. – 1917. - №10. – 17 липня.; 53. Там само. – 1918. - №9. – 20 червня. – с.19; 54. Волинська народна газета. – 1918. – №21. – 10 листопада. – С.19.; 55. Волинские народные известия. – 1917. - №10. – 17 липня.; 56. ЦДАВО України. – Ф. 1060. – Оп.1. - Спр.26. – Арк.58.; 57. Державний архів Житомирської області. – Ф. Р.1644. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.33.; 58. ЦДАВО України. – Ф.1118. – Оп.2. – Спр.7. – Арк.12; 59. Там само. – Арк. 13.; 60. Там само. – Арк. 20.; 61. Там само. – Арк.22.; 62. Там само. – Арк.11,12,19,20.